

Әлемдік ойдың көкжиегін кеңейткен қазақ романдары шеберліктің алтын қайнары есепті адам жан-сезімін тану өнерін игерген қаламгердің еншісі екен. Жан сырын тану ұшы-қиырсыз болмыс ақиқатын тану жолындағы қимас сәттер болып қала бермек. Психологизм-көркем әдебиеттің тұтас болмысынан ажырамас қасиет. Біз ол жағдайды байқай бермейміз. Сонымен бірге психологизм-көркемдік бейнелеу принципі, ойлау типі, жазушы талантының төл белгісі әрі стиль көрінісі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1.Пірәлиева Г.Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері.Монография.-Алматы:Алаш, 2003.-328 бет.
- 2.Рүстембекова Р. Қазіргі қазақ әңгімелері. –Алматы: «Жазушы», 1988. -174 б.
- 3.Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау.-Алматы, «Санат», 1996.-336 бет.
- 4.Майтанов Бақытжан. Қаһарманның рухани әлемі: Зерттеулер.-Алматы: Жазушы, 1987.-232 бет.
- 5.М.Әуезов. «Анкетаға жауап». Алматы, «Жұлдыз», №10. 1991.-126.
- 6.Мотылева Т. Внутренний монолог и «поток сознаний»//Вопросы литературы, 1986,№1 с.179
- 7.Майтанов Бақытжан. Көркемдік нәрі: Әдеби-сын мақалалар.-Алматы:Жазушы, 1983.-184 бет.
- 8.Г.Пірәлиева Ішкі монолог, Алматы Ер-Дәулет 1994,

Камиев Ұ., Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, ГМУ-18-1к тобының студенті
(*Ғылыми жетекші - ф.ғ.к., доцент Акатаева Ш.Б.*)

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Адам атаулы Алланың жаратылысы ағаштан түсіп ақыл-есі кіргенше жануарлардан еш айырмашылығы болмаған деседі білетіндер. Яғни, адамды адам қылған ақыл-есі, рухани байлығы. Сол уақыттан бері әлемге тараған адамзат өркениеттерінің әрқайсысына тән өзіндік рухани мәдениеті қалыптасқан. Қазіргі қазақ халқының рухани мәдениетінің бастау бұлағы, түп тамыры көшпелі ата-бабалар өркениетінде жатыр. Тарих дәлелдеген бір шындық бар: рухани мәдениеттің ғұмыры материалдық мәдениеттен әлдеқайда ұзақ. Көшпелі бабаларымыздың тіршілікті тану, өмірге деген көзқарастарының өзгешелігі материалдық мәдениеттің күйреуге бейім екендігін түсінуінде. Күйреген Отырардың қалдықтары құм астында көміліп қалса, сол қаланың перзенті Әбу Насыр Әл-Фараби күллі дүние жүзінің «екінші ұстазы» атанып, есімін елдер жатқа біледі. «Ақтөбе» атты үлкен төбеге айналып, үнсіз жатқан Баласағұннан шыққан кешегі даңқты қаламгер Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» атты еңбегін бүгінде әлем таниды. «Туған жерім – мүбәрәк Түркістан» деп жырлаған Түркістан перзенті Қожа Ахмет Йасауиді барша түркі халықтары рухани пір тұтса, әлем халқы оның әдебиет әлеміндегі баға жетпес орнын бірауыздан мойындайды.

Адамзат табиғат заңдылықтарына анағұрлым бағынышты замандарда түбіміз болған түркі халқы өз тарихтарын ұрпағына жеткізу үшін жауын мен дауылға төзімді, шапқыншылықта шатынамайтын, жалынға салса жанбайтын балбал тасқа қашап кеткен. Бұнымен қоймай сол кездегі оқиғалар желісімен небір аңыз, ертегі, жыр-дастандар қалдырып ұрпағына баға жетпес құндылықтарды сыйлаған.

Заман көшімен ілесіп сонау ұлы империяның ұрпағы – қазақ халқы ХІХ-ХХ ғасырларға аяқ басады. Қалыптасқан күннен бастап бір байыздап өмір сүрудің орнына күн-түн демей атамекенін қорғаумен өткен қазақ халқына дәл осы жылдары ерекше қиын-қыстау кезең болды, өмір мен өлім күресі болды десек қателеспеспіз. Талай шапқыншылық пен отарлаудың кесірінен тыныш қана аңыз-ертегілерін айтып жүретін ата-әжелердің көз жасы таусылып, боз бала мен бойжеткендер білім қуғанның орнына қолдарына қару алуға мәжбүр болды. Осылай басынан қайғы бұлты сейілмей наданданып қалған халықты ағарту мәселесі туындады. Абайдан басталған ағартушылар мен зиялы қауым көші елінің көзін ашу үшін жанын қиюға әзір болған. Абайдың «біріңді, қазақ, бірің дос көрмесең, істің бәрі бос», «ғылым таппай мақтанба» деген секілді терең философиялық ой-пікірлерімен сусындаған Алаш ардақтылары қажырлы еңбектері мен күрескерлік рухтарының арқасында елдің ұлттық сана-сезімін оятты. «Маса» болып құлақтарына ызындады, «Оян, қазақ!» деп ұран салды.

Қазақ халқының рухани мәдениетін жаңғырту жолында орасан үлес қосып, Кеңес құрсауында болса да ұлттың ұлт болып тұруына негіз болған келесі буын – әдебиет алыптары.

«Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» демекші заманына бейімделіп халыққа әдебиет арқылы әсер етуді көздеген болулары керек. Бірақ кабинетте отырып кітап жазумен ғана айналыспай, айтарын ашық айтып, оны іспен дәлелдеген азаматтар да жоқ емес. М.Әуезов «Бөрінің артынан бөлтірік ақылды болғандықтан ермейді», «Халық пен халықты, адам мен адамды теңестіретін нәрсе – білім» демесе, М.Мақатаев «Үш бақытын» жырламаса 1986-жылы өр рухты жастар желтоқсан алаңына шағыр ма еді? Ұлттың оянуы деген осы болар.

Ал қазір сол желтоқсан жастарының ізін басып келе жатқан мына бізде сондай рух бар ма? Егер болса майталман ақын Мұхтар Шаханов:

«Өтер жаздар өтер күздер,
Қашан кетер екен бізден

Ұлтын сатқан жағымпазды хас батырға балау,
Ал шыншылға халық жауы ретінде қарау?

Міне, нағыз әләуләки әлау, халауләки хәлау,!» - деп, немесе:

«Нарық-ғасыр бәрін сатып жібере ме алтынға,
Кім қалады сол алтынға сатылмайтын қалпында?

Жалғандық бар ұлтсыздардың беделі мен даңқында,

Ана тілін сыйламаған сыйламайды халқын да» - деп бекер жырлап жүрмесе керек. Иә, біз қазір сауаттымыз, небір техникаларды игеріп жатырмыз, бірақ рухани жағымыз әлсіреп қалды. Әбу Насыр Әл-Фараби «Ақылсыз берілген білім – адамзаттың хас жауы» деген екен. Неше жерден ғалым болсақ та, саясаткер болсақ та, ақын-жазушы болсақ та, істеген ісіміз ұлтымызға, маңайымыздағы адамдарға пайдасын тигізбесе құны бес тиын.

Адам үшін рухани құндылықтардың қажеттілігі әрдайым өзгеріссіз қала бермек. Өмір бағдарының бірі ретінде рухани құндылықтар адам баласына қоршаған ортаны тануға, өз тіршілігінің мән-мағынасын табуға, өзіндік даму мен жетілуге жәрдемдеседі. Дәстүрлі діндер рухани ағарту, тәрбие мен салт-дәстүрлерді сақтау мен жеткізу жолындағы маңызды факторлардың бірі әрі бірегейі болып табылады.

Әрбір халықтың тарихи өмірінде қол жеткізген ең құнды дүниелері – рухани және адами қасиеттері, моральдық нормалары, ұлттық құндылықтары бар. Ұлттық құндылықтар – қандай да бір этникалық қауым өкілдерінің өзіндік тарихи көрінісі бар рухани мұраттарының жиынтығы. Ұлттық құндылықтардың әрбір халықтың өмірінде алатын орны өзгеше екені белгілі. Сондықтан да әрбір жаңа ұрпақ үшін мәнді тәрбие – ұлттық тұрғыдағы тәрбие үлгісі болып табылады. Өйткені, мұнда тәрбиенің негізі ғасырлар бойы қалыптасып келген асыл рухани құндылықтар және биік ізеттілік пен моральдық тұрғысындағы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып жататын, адамның адамдық қасиетін нығайтып әрі асылдандыра түсетін, халықтың даналық өмір-салтынан туындап отыратын бұлжымас ережелер мен қағидалар құрайды. Қазақы дүниетаным, ақыл-ой, тағылымдық ұлағат ғасырлар бойы шыңдалып қалыптасты. Сол сан ғасырлық ұлттық тәрбиенің негіздерін бір арнаға түсіріп тәрбие мәселесінде пайдалану бүгінгі таңда күн тәртібінде тұрған ең басты қажеттілік деп білемін. Ұлттық отаншылдықты қалыптастыруда ата-бабаларымыздың ұлағатты ойлары мен тәлімдік тәрбиесінің атқаратын орны ерекше. Осы жерде қазақ халқының ұлы ақыны, ғалым М. Жұмабаевтың мына сөзі ойға оралады: «Ұлт тәрбиесі – баяғыдан бері сыналып, көп буын қолданып келе жатқан тақпақ жол болғандықтан, әрбір тәрбиеші сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиіс. Және әр ұлттың баласы өз ұлтының арасында, өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесі мен тәрбие қылуға міндетті». Бала тәрбиесінің ұлттық сипатта болуына ерекше мән беру керектігін атап өтеді. Ал ұлттық сипат – сол ұлт тарихының таңбасы. Қазақтың ұлттық құндылықтарын жаңғырту бүгінгі мемлекеттен өзінің ішкі және сыртқы саясатын ұлттық сипатта жүргізуді талап етеді. Қазақы рухы биік ұлттық идеяның қалыптасуында ұлттық құндылықтардың маңызы зор. Ұлттық тәрбие туралы идея бүгінгі күн талабы мен өмірлік қажеттіліктен туындап отыр. Ұлттық сана-сезімі қалыптасқан, ұлттық мүдденің өркендеуіне үлес қоса алатын, ұлттық құндылықтар мен жалпыадамзаттық құндылықтарды өзара ұштастыра алатын толық кемелді, ұлтжанды тұлғаны тәрбиелеу ұлттық идеяның негізгі бағыты болып табылады. Ұлттық идея – қазақ халқы тудырған моральдық нормаларда және ұлттық құндылықтарда бекітілген патриоттық тәжірибені меңгеру, ұлттық этномәдени дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды тану, тарихты құрметтеу арқылы іске асырылады. Көрнекті ғалым, қоғам қайраткері Амангелді Айталы «Ұлттың рухани мұралары мен дәстүрлерін, қаһармандық ерлік салтын қастерлеу – ұлттық идеяның басты көзі болады, оның дүниежүзілік өркениеттер арасындағы өзіндік дербестігін нығайтады» - деп келтіреді. “Жас бала – жас бір шыбық, жас

күнде қай түрде иіп тастасаң, есейгенде сол иілген күйінде қайтып алмақ” – деген тұжырым жасаған қазақ халқының ұлы ақыны ғалым М. Жұмабаев. Бүгінгі жас ұрпақты бала шақтан, яғни ерте жастан ұлт құндылықтарына сүйене отырып тәрбие жүргізу керек. Тәрбие ісі – мемлекеттік іс. Өйткені бүгінгі дұрыс тәрбие – болашақтағы жақсы елдікті танытар азаматтардың өсетінін танытады. Сол себептен де Елбасы өзінің мақаласында «Ұлттық салт-дәстүріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуы тиіс» – деп ой қорытады. Бүгінгі күн тұрғысынан қарайтын болсақ, егемен елдің бейбітшілігі мен бірлігін сақтайтын жас ұрпақтың бойына жастайынан ата-бабаларымыз негізін салған ерлік рухты, отаншылдық сезімді сіңіру кезек күттірмейтін мәселелердің бірі болып отыр. Ұлттық сезім мен ұлттық намыс, ұлттық рухты көтеру – бүгінгі таңның кезек күттірмес міндеті деп білемін. Яғни елдің туын көтеріп, тәуелсіздік талаптарын орындау ісіне батыл бетбұрыс жасаған бүгінгі таңда адамзаттық игіліктерді, халқымыздың ғасырлар бойы армандаған мәдени-рухани мұрағаттары мен ұлттық тәрбие саласында жұмыс жасау басты міндетіміз. Ұлтымыздың көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Мұстафа Шоқай: «Ұлттық құндылықтардан жұрдай рухта тәрбиеленген ұрпақтан халқымыздың қажеті мен мүддесін жоқтайтын пайдалы азамат шықпайды»-деген болатын. Ұлттық құндылықтар – ұлттық идеяның негізгі өзегі, ұлт қалыптасуының басты факторларының бірі. Осы ұлттық идеяны іске асыратын басты фактор мемлекет болып табылады. Сондықтан да осы мемлекеттік іске салғырт қарамай ұлттық идеяның негізгі бағыттарының тегіктерін жасау қажет. Ұлттық идея – туған жер, өскен орта әсерлерінен қалыптасып, халықтың тілі, ауыз әдебиеті, салт-санасы, әдет-ғұрпы, ырымдары мен тыйымдары арқылы жүйеленген сезім. Ол – ұлттың болмысы, психологиялық өзіндік ерекшелігі. Ал, осы ұлттық идеологиямыз әлсіз болса барлық салаға өзінің кері ықпалын тигізетіні шүбәсіз.

Отаншылдық міндетті түрде тұлғаның жоғары әлеуметтік белсенділігін көрсетеді, өйткені, оның өзі еңбекте табыстарға жету үшін, қоғамға, ел жұртқа, халыққа қызмет ету үшін биік серпін болып табылады. Осы себепті, күрделі рухани және саяси-әлеуметтік құбылыс ретіндегі қазақстандық патриотизм Отанды қорғау, нығайту және гүлдендіру жолында онымен ажырамас тұтастығын саналы түрде ұғынатын тұлғаның руханилығы, азаматтығы және саяси-әлеуметтік белсенділігінің бірлігі болып табылады. Ал, бұл кез-келген мемлекеттің түбірлі саяси міндеті екендігі белгілі. Отаншылдыққа тәрбиелеудің негізгі көздеген мақсаты – өзінің бай тарихи тәжірибесіне сүйене отырып, келер ұрпақты еңбекке, өнер-білім машықтарын меңгеруге, отбасын, туған өлкесін, отанын сүюге, ар-намысын қорғауға, және т.б. ізгі адамгершілік қасиеттерге баулу. Оның басты қағидасы Отанға, өзінің халқына, Атамекеніне деген сүйіспеншілік болып табылады. Бұл өз еңбегімен, жанкешті ерліктерімен елінің беделін арттырып, халқының абыройын асыратын қазақстандық азаматтардың күнделікті өмірінде пайда болады. Ол Отан мен Қазақстан халқына қауіп төнген сындарлы жағдайларда, әсіресе, айшықты әрі қарқынды түрде туындайды. Күнделікті тіршілікте ол азаматтардың өндірістегі, ғылымдағы, өнердегі, спорттағы, сондай-ақ, жауынгерлерді туған өлкені батыл қорғауға, өз халқының, елінің, Атамекенінің егемендігін, «құрмет көрсетіліп, қастерленуі» тиіс шекарамыздың бұзылмауын, қоғамдық құрылыстың мызғымастығын қамтамасыз етуге даярлайтын әскери қызметтегі жасампаз еңбегінен көрінеді. «Ежелден ел тілегі – ер тілегі, адал ұл ер боп туса – ел тірегі» демекші әр баланың бойында адамгершілік, батылдық, шыдамдылық, төзімділік қасиеттерін дамытып, жеке тұлғаны қалыптастыруға үлес қосу болып табылады. Жас ұрпақты аға ұрпақтың лайықты мұрагері болу үшін жастарға халқымыздың Отан мүддесі жолында жасаған ерлік істерінің ұлылығын жете түсіндіре отыруымыз қажет. Осы жерде еліміздің тарихы жетекші орын алады. Қазақ елінің тарихын насихаттап, өскелең ұрпақты ұлтжанды етіп тәрбиелейтін, әрқашан мемлекеттік мүддені көздеп, мемлекеттік тәуелсіздігіміздің мәңгі баянды болуын насихаттау жолында аянбай еңбек етуіміз керек. Тарихты оқу арқылы отаншылдыққа, өз халқына, басқа халықтарға деген сүйіспеншілікке, жауынгерлікке, еңбек сүйгіштікке, Отаны үшін кез келген қиындыққа әзір тұруға, халықтар арасындағы достық пен ынтымақтастыққа, қоғам үшін, халық үшін, елі үшін қызмет етуге дайын болуға, адалдыққа, шыншылдыққа, тазалыққа, қарапайымдылыққа, кішіпейілділікке, өз мүддесін халық, Отан мүддесінен жоғары қою сияқты қасиеттерге тәрбиеленеді. Ал, мектептегі тарих сабақтарында ерлікке, жауынгерлікке тәрбиелеу күрделі міндет. Осы жерде ержүрек батырлар мен қолбасшылардың қаһармандығын, ерлігін көрсеткен шайқастары туралы толық нақтыланған материалдар болуы тиіс. «Атамекен, туған жер» ұғымы – әрдайым қастерлі де қасиетті ұғым. Бұл қасиеттер ұрпақ бойына оқумен, біліммен, үйренумен, талпынумен бітеді.

Халық батыры Бауыржан Момышұлы былай деген екен: «Біздің тарихымыз батырға бай тарих, халқымыз батырлықты биік дәріптеп, азаматтық пен кісіліктің символы, үлгісі санаған. Батырлық деген, ерлік деген ұрпақтан ұрпаққа ата дәстүр болып қала бермек. Өткенін білмеген, тәлім – тәрбие, ғибрат алмаған халықтың ұрпағы – тұл, келешегі тұрлаусыз. Біздің қазақ халқы – батыр халық». Қазақ халқын құрып кету қаупінен сақтап қалған, жерін жауға бермей, ұлан байтақ өлкесін қазақ еліне мәңгі қоныс ету мақсатында жарғақ құлағы жастыққа тимей, елім деп еңіреп өткен хас батырлар қаншама десеңізші! Бұлардың ерлігі кейінгі ұрпаққа қашан да болса өнеге болмақ.

Рух болмаса, рухани мәдениет төбеден салп ете қалмайды... Адам таршылықтан емес, баршылықтан тозады деуші еді ақсақалдар. Бұл сөзді қазіргі қоғам растап отырғандай. Жалпы рухани мәдениет жайында өткен-кеткенді көп қозғадым. Қаншалықты қиын қыстау кездер болмасын, халқымыз өзінің ұлттық мүддесін ұмытпай, рухын сақтағанын айтқым келді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Орынбеков М.С. История философской и общественной мысли Казахстана (С древнейших времен по XII в.), А., ИРК, 132 б.
2. Қасымжанов А.Х., Мажиденова Д.М. Очарование знания. Фрунзе, Кыргызстан, 1990.
3. Культурные контексты Казахстана. История современности. А., Ниса, 1998, 57 б.
4. Бейсенов Қ. Қазақ топырағында қалыптасқан ғәклиятты ой кешу үрдістері. Алматы, 2000
5. Қасымжанов А. Рухани тамырлар. //Қазақ, А., Білім, 1994, 97 б.
6. Ғабитов Т.Х., Мүтәліпов Ж.М., Құлсариева А.Т. Мәдениеттану; -Алматы, раритет 2006 .-4156-66.
7. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. : №7 498 бет.

Кемельбаева Б.О., Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, философия және психология факультеті, топ МПс-51, магистрант
(*Ғылыми жетекші - п.с.ғ.к., доцент Жансерикова Д.А.*)

ТҮЛҒАНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚ-МАҒЫНАЛЫҚ БАҒДАРЛАРЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘНІ МЕН РӨЛІ

Тұлғаның жеке басының маңызды сипаты - оның бағыты, адамның өмірде алға қойған мақсаттары, өзіне тән ұмтылыстары, оған сәйкес әрекет ететін себептері. Тұлғаның бағыты адамдарда дүниетанымның қалыптасуына ықпал ететін мұраттармен, сенімдермен және құндылықтармен анықталады.

Құндылық жүйесі адамның маңызды қасиеттерінің бірі, әлеуметтік болмысқа, өмірге деген көзқарасын білдіретін, жетілген тұлғаның сипаттамасы. Құндылық жүйесі адам мінез-құлқының мотивациясын анықтайды, оның іс-әрекетіне үлкен әсер етеді. Тұлғаның құндылық бағдары іс-әрекетке, қажеттіліктерді немесе мүдделерді қанағаттандыруға байланысты сол немесе басқа әрекетті орындау үшін ішкі дайындығын сипаттайды, белгілі бір жағдайда адамның мінез-құлқының бағытын көрсетеді.

Тұлғаның бағдары мен дүниетанымын зерттеу - құндылық бағдарлары - адамның өмірлік болашағының пайда болуы мен даму тенденциясын, олардың белгілі бір жас топтарының өкілдеріндегі ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Құндылық бағдарлары адамның әлеуметтік шындыққа саналы қатынасын білдіреді және осы сапада оның мінез-құлқының мотивациясын анықтап, оның өмір тіршілігінің барлық салаларына айтарлықтай әсер етеді. Тұлға бағыттылығымен байланысты құндылық бағдарлары өте маңызды. Құндылық бағдарлар жүйелері адамның жеке басының бағыттылығының маңызды жақтарын анықтайды және оның қоршаған әлемге, басқа адамға, қоғамға, өзіне, дүниетаным негізіне, мотивациясына деген көзқарасының негізін құрайды.

Құндылық бағдарлар - шындықтағы объектілердің маңыздылығына қарай (оң немесе теріс) жіктеудің жолы бар. Жеке тұлғаның әлеуметтік және моральдық құндылығы оның бағыттылығын анықтайды. Тұлға бағыттылығын мазмұны, ең алдымен, жеке адамның қоршаған шындыққа үстем, әлеуметтік анықталған қатынасы. Бұл тұлғаның бағыт-бағдары, оның құндылықтық бағдары, ол әрекеттің тұрақты мотивтері мен адамның белсенді өміріндегі нақты көрінісі.

Әрбір азаматтық қоғам белгілі бір мәдениеттің өзіндік ерекшелігін, оның дамуының кез-келген сатысына тән ерекшеліктерін көрсететін өзіндік, өзіне ғана тән құндылыққа бағдарлау